

KIM KATALIN

Pange lingua

Erkel *Hymnus*ának keletkezéstörténetéhez

Hogyan komponált Erkel egyedül vagy műhelyszerűen? – erről még ma is viszonylag keveset tudunk. Nemcsak az életmű vázlat- és fogalmazvány-anyaga szegényes, de szükségzavú volt e tekintetben maga a zeneszerző is: nem nyilatkozott, nem írt naplót, és a környezetéből sem gyakoriak a kompozíciós szokásaira vonatkozó feljegyzések. A néhány fennmaradt visszaemlékezés egyike Gárdonyi Gézáé, amely első olvasásra nem több, mint az idős Erkel és a fiatal író között lezajlott egykori múltidéző beszélgetés regényes elbeszélése. Gárdonyi a történetet évtizedekkel később vetette papírra, bizonyára kiszínezve az ekkor már számára is megfakult emléket.

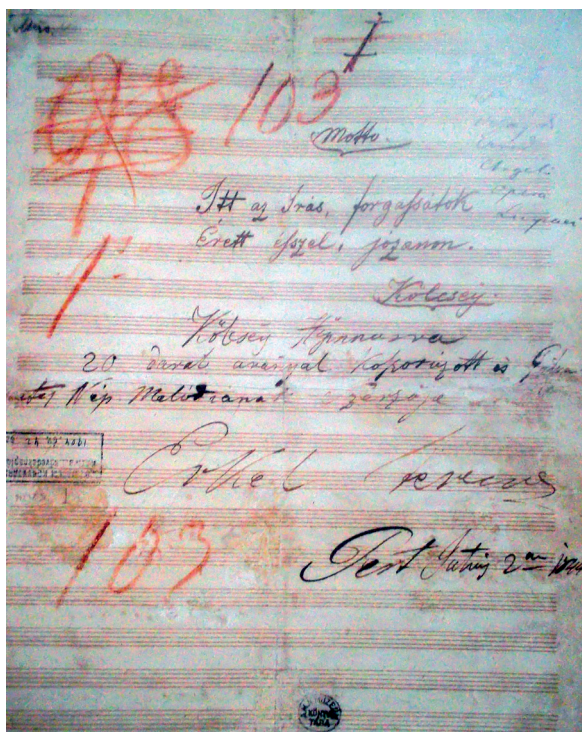
Az emlék, a *Hymnus*-megzenésítés¹ mitizálásért kiáltó története reprezentatív helyen, az 1910-es centenáriumi Erkel-emlékkönyv oldalain jelent meg.² A jeles tanulmány szerzőket és a leghitelesebb mesélőket (családtagokat is) felvonultató kötet fontossá vált az Erkel-kultusz szempontjából, és szentesítette a Gárdonyi–Erkel-visszaemlékezést is, amely több évtizedre így vonult be a köztudatba. A későbbiekben az Erkel-forráskutatás a történet számos pontját felülbírálta, és Gárdonyi elbeszélését történeti forrásként elvetette. Nem hihető ugyanis, hogy Erkel, a nemzeti operajátszás már ekkor ismert, sőt, egyetlen elismert szerzője, a Nemzeti Színház első karmestere ne akart volna az igazgatója, Bartay András által 1844. február 29-én kiírt pályázatra jelentkezni – ahogyan ez Gárdonyinál szerepel. Ellentmond ennek a névtelenül leadott pályázati példány is – a *Hymnus* legkorábbi partitúramásolata –,

* A tanulmány előadás változata a Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság által, *A zenetörténetírás kritikájától a zenekritikairás művészetéig* címmel, Tallián Tibor tiszteletére rendezett konferencián hangzott el 2016. október 15-én. A téma kutatását az MTA BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának „Erkel Ferenc és műhelye” NKFIH (K 112504) projektje támogatta.

¹ A *Hymnus* címének írásmódjánál az Erkel által használt és az Erkel-műjegyzékben rögzült formát követjük. Lásd LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük* (Budapest, Zeneműkiadó, 1974), 51–54.

² GÁRDONYI Géza: „Apróságok Erkel életéből”, in *Erkel Ferenc emlékkönyv*. Születésének századik évfordulójára írók és tudósok közreműködésével szerkesztette FABÓ Bertalan. Másfélszáz képpel és hasonmással (Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat, 1910), 209–214. Online: <http://mek.oszk.hu/08600/08689> (utoljára letöltve: 2019. augusztus 8.).

amelyen egyes sorszám szerepel (1. *fakszimile*). Erkel tehát nemhogy későn, hanem nagyon is időben leadhatta a pályamunkát.³ Ebből következően nem lehet igaz az a zeneszerző közismert jellemrajzába – kényelmes, sőt lusta, sértődött – jól beilleszthető részlet sem, miszerint Bartay András a kevéssel korábban bemutatott *Hunyadi László* ünnepelt, ám a pályamunkától vonakodó komponistáját egy nappal a határidő előtt (1844. április 30-án) kénytelen volt felcsalni lakásába, és rázárni a mellékszoba ajtaját, ezzel bírva rá őt arra, hogy ott helyben, a sárgálló, kopott zongora mellett ülve megzenésítse ének- és zenekarra Kölcsey *Hymnusát*.

1. *fakszimile*. A *Hymnus* pályázati példányának első oldala. Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára

Zenetörténetírásunk eddigi álláspontja szerint (és itt első helyen Bónis Ferencet idézem, aki talán a legtöbbet foglalkozott a *Hymnus*-megzenésítéssel): „Gárdonyi feljegyzése jeles irodalmi mű, a muzsikus karakterének néhány, jól megfigyelt

³ BÓNIS Ferenc: „A Himnusz születése és másfél évszázada”, in TÓTH Magdaléna (szerk.): *A magyar Himnusz képes albuma* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Argumentum, 2017), 75–85. A pályázatról lásd még ugyanitt Riskó Kata: „Erkel Himnusának keletkezése és hagyományozódásának története az első világháborúig”, in TÓTH *Magyar Himnusz képes albuma*, 97–123. A *Hymnus*-pályázat forrásainak fakszimiléit lásd utóbbi kötetben, valamint a BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának *Hymnus*-segédanyagában: http://zti.hu/files/mzt/hymnus_segedanyag/index.html (utoljára letöltve: 2019. augusztus 8.).

vonásával. Zenetörténeti tekintetben mégis: misztifikáció.”⁴ Nem kevésbé volt kételkedő Legáný Dezső az Erkel-műjegyzék oldalain. Abból indult ki, ami bizonyítható: a *Hymnus* első előadásának azonnali sikerét („éljenzés orkánja rázta meg a színházat” – írja Gárdonyi) a korabeli sajtó egyöntetűen nem igazolta vissza.⁵ Az *Életképek*ben Ney Ferenc ugyan arról számolt be, hogy Erkel pályaművét a közönség „élénk tapsokkal ’s általános elégedettséggel fogadá, ’s ismételtetni kíváná”,⁶ a *Regélő Pesti Divatlap* szerint azonban Egressy Béni és Travnyik János megzenésítését jobban megtapsolta a közönség, mint Erkel pályanyertes művét, amely „nemzeti jellege, magasztos művészi kifejezése, s hathatós harmóniája által egyaránt kitűnő, de magán viselvén a hymnus szelleméhez alkalmazott templomi zene bélyegét, a nép ajkán visszhangra nem fog találni.”⁷ Hasonló jellegű kritikával Ney Ferenc is élt az *Életképek* előbb említett cikkében:

„E’ dalszerzemény magyar jelleme kétségtelen; megvan hymnusi magasztossága is, ’s könnyű, dalamos, természetes emelkedésével a’ fülbe is könnyen tapadand többszöri hallás után, mi népszerűséget ígér neki. ’S noha a kardalnak első része nem bir – legalább párszori hallás után – azon felsőbb varázsszal, melly önkénytelenül, ellenállhatatlanul elragadja az embert: de annál meghatóbb a’ második rész, mely fokoként olly lelkesedést gerjeszt a’ kebelben, hogy mintegy öntudatlanul elkapatva az élvezettől, diadalmi öröme emelkedünk. Üdvözöljük Erkel urat e’ jeles hangszerzeményért. Bár minél több ilyenemű művekkel lépne fel, zenészetünket gazdagítva. Igy haladunk lépcsőnként a’ művészetben. Évek előtt képtelenségnek gondolák némelyek azt: hogy lehessen magyar daljáték; ’s ime vannak magyar daljátékink is már. Igy voltunk a’ hymnus körül is; ’s noha ezen hymnus még nem olyan, hogy a’ világi összes zenészet valódi hymnuszi közt a’ legelső közt megálljon, de az mindenesetre jeles, kitűnő, mellyben büszkélkedhetünk, – ’s van tehát hymnusunk, ’s be van bizonyítva, hogy a’ magyarnak is lehet, ’s pedig ennyi ’s illy jeles zenetehetség mellett, akármennyi hymnusza is; csak rajta! haladjunk.”⁸

⁴ BÓNIS *Hymnus születése*, 80.

⁵ Voltak egyértelműen pozitív hangvételű beszámolók is, igaz ezek egyike éppen Petrichevich Horváth Lázár lapjában, a *Honderűben* jelent meg, és így a zsűri döntését alátámasztó lelkes kritika azzal is összefügghet, hogy Petrichevich elnökölte a *Hymnus*-pályázat nyolctagú bizottságát, amelyben egyébként olyan személyiségek voltak jelen, mint Vörösmarty Mihály, Szigligeti Ede vagy a zenészek részéről többek között Mátray Gábor. Erkel *Hymnus*át a *Der Spiegel* is dicsérte, a díjátadón eljátszott további pályaművekkel kapcsolatban pedig egyenesen kijelentette, hogy ezeket pusztán a zsűri pártatlanságának bizonyítékaként adták elő: „Den 2.d. wurden die besseren zur Preisbewerbung eingesandten Kompositionen auf Kölcsey’s Hymne abgesungen, von welchen nur eine, die den Preis von 20 Dukaten gewinnende (vom Hrn. Kapellmeister Erkel) allen in der Preisausschreibung gemachten Anforderungen entsprach, die übrigen wurden wahrscheinlich nur darum gesungen, um die Unparteilichkeit der Preisrichter zu zeigen, denn im Werthe standen sie unter Null”. Ugyanitt adja hírül a lap, hogy Erkel *Hymnus*za, amely igen sikerült, Wagner József műkereskedőnél hamarosan megjelenik: „Die erwähnte Preis-Hymne Erkels, die wirklich gelungen ist, kommt bei dem thätigen Kunsthändler, Hrn. Jos. Wagner in Pesth, demnächst in Druck heraus.” *Vö. Der Spiegel* 17/54 (1844. július 6.), 431. http://real-j.mtak.hu/9463/1/MTA_DerSpiegel_1844.pdf (utoljára letöltve: 2019. augusztus 8.).

⁶ *Életképek* 1/2 (1844. július 10.), 53.

⁷ *Regélő Pesti Divatlap* 3/2 (1844. július 14.), 59.

⁸ *Életképek* 1/2 (1844. július 10.), 53.

Legáný nemcsak a sajtó és a Gárdonyi-elbeszélés közti esetleges ellentmondást emelte ki, hanem úgy vélte:

„A bemutatóról tudósító sajtónak sokban ellentmond az a nyilatkozat, amelyet az 1910-ben megjelent Erkel-émlékkönyvben Gárdonyi Géza ad Erkel Ferenc szájába. A nyilatkozat stílusa sem Erkelé, hanem Gárdonyié, hihetõleg tartalmának java is Gárdonyitól ered. Ma már nem lehet eldõnteni, hogy az egykori feljegyzések és e nyilatkozat lényegi eltérései mennyiben írhatók a vérbeli író színes írásának és mennyiben a fakuló emlékezet számlájára. Erkel jó 40 évvel a történetek után mondta – állítólag – így el, amit Gárdonyi további 20 év múlva írt le. Hitelesnek azt tekinthetjük, amit Falvy Zoltán az egykori sajtóból felidéz és a kéziratok gondos áttekintésével rekonstruál, Somfai pedig kiegészít.”⁹

Erkel tehát valószínûleg szabad akaratából vett részt a pesti Nemzeti Színház *Hymnusz*-pályázatán. Azonban, ha maga döntött a komponálás mellett, sõt elsõként jelentkezett a pályázatra, nem volt szükség a sietségre sem, amelynek nyomására – Gárdonyi szerint – mintegy magától született meg a *Hymnusz* zenéje a sárga zongora billentyûjén improvizáló zeneszerzõ-karnagy keze alatt. Egyszer csak ott volt, mintha mindig is ott lett volna – a kultikus megközelítés egyik alapfeltétele ez. Idézzük fel a Gárdonyi-visszaemlékezés kompozíciós folyamatra vonatkozó részletét:

„Csend van. – mondatja Gárdonyi Erkelrel – Ülök és gondolkodok: hát hogy is kellene azt a himnuszot megcsinálni? Elém teszem a szöveget. Olvasom. Megint gondolkodok.

És amint így elgondolkozom, eszembe jut az én elsõ mesteremnek a szava, aki Pozsonyban tanított. Azt mondta: fiam, mikor valami szent zenét komponálsz, mindig a harangok szava jusson elõször eszedbe.

És ott a szoba csöndességében megzendülnek az én fülemben a pozsonyi harangok.

Áhitat száll meg. A kezemet a zongorára teszem és hang-hang után olvad. Egy óra nem telik belé, megvan a himnusz, úgy amint ma ismeri.

Akkorra már visszajött Bartay is. Eljátszottam neki. Szépnek mondta.

Hazamegyek. Leírom zenekarra. Másnap benyujtom.”

Eddig a történet, és most jöjjenek újból a kérdõjeleink. Ugyanis, ha nem volt kezdeti érdektelenség Erkel részérõl a *Hymnusz*-pályázat iránt, ha nem volt ezt követõ megtérés a szent feladathoz, és így nem volt sietség és csodás megszületés sem, tehát a történet kultikus építményének e három alappillére megkérdõjelezhetõ, akkor kétségbe vonható a negyedik is. Nem érdemelhet hitelt az ihletet adó pozsonyi harangok említése sem. Zeneszerzõi és/vagy írói fantázia szüleménye ez Gárdonyi visszaemlékezésében, amelyben Erkel nemcsak az ihlet pillanatában beszél harangokról, hanem

⁹ LEGÁNÝ *Erkel Ferenc mûvei*, 52. Lásd továbbá FALVY Zoltán: „A Himnusz kézírata”, *Muzsika* 3/3 (1960. március), 14–19., valamint SOMFAI László: „Az Erkel-kéziratok problémái”, in SZABOLCSI Bence – BARTHA Dénes (szerk.): *Az opera történetébõl* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961) (*Zenatudományi Tanulmányok* 9), 81–158.; továbbá uõ: „A Himnusz õsbemutatójának szövege”, in BÓNIS Ferenc (szerk.): *Írások Erkel Ferencrõl és a magyar zene korábbi századairól* (Budapest, Zenemûkiadó, 1968) (*Magyar Zenetörténeti Tanulmányok*), 57–62.

az előadás kapcsán is: „Engem a harangszóra való gondolat annyira eltöltött, hogy a zenekari átíratban is harangszóval kezdtem. Ez már előre hatott.” (2. fakszimile)

2. fakszimile. A Hymnus pályázati példányának első kottaoldala. Kocsi János nemzeti színházi klarinétos másolata, Erkel utólagos bejegyzésével. Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára

A harangok azonban hiányoztak a pályázati példányként leadott másolt partitúrából – erre már a *Hymnuszt* elemző, 1961-es tanulmányában Somfai László figyelmeztetett. Erkel utólag írta bele a harangokat a pályázati példány zenekari partitúrájába (ráadásul magyarul az egyébként olasz nyelvű partitúrafejbe: „mély Harangsó vagy Tamtam”), és utólagos ceruzás bejegyzés a harang a *Hymnus* bemutató korabeli

szólamanyagának üstdob szólamlapján is (3. *faksimile*).¹⁰ Márpedig utóbbi kiegészítésre csakis a pályázat elbírálását követően kerülhetett sor, a névtelen pályázati partitúrában ugyanis nem szerepelhetett a zeneszerzők kézírása. (Erkel pályázati példányának kopistája a *Hunyadi László* zenekari anyagának és partitúrájának másolója, Kocsi János nemzeti színházi klarinétos volt.¹¹)

3. *faksimile*. Erkel Ferenc harangra vagy tam-tamra írt utólagos kiegészítése ismeretlen kéz ceruzás bejegyzéseként a Kocsi János által másolt, bemutatóra készült timpani-szólamlapon.

Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára

A rövid keletkezéstörténet számos anekdotikus–kultikus eleme között mégis különös Heinrich Klein és Pozsony – Erkel első mesterének és tanulmányai helyszínének – megemlítése. Az eredetmítosz részeként Gárdonyinak kétségkívül szüksége volt rá (mondhatnánk ironikusan), de lehet ebben ennél több is.

Bónis Ferenc szerint Heinrich Klein, Beethoven személyes ismerőseinek és rajongóinak egyikeként nevelte bele a fiatal zeneszerző-jelöltbe a bécsi klasszikusok

¹⁰ A *Hymnusz* nemzeti színházi és a Magyar Királyi Operaházban használt szólamanyagáról lásd a Magyar Zenatudományi és Zenekritikai Társaság konferenciáján (*Interpretáció és zenei gyakorlat*, 2018. október 12–13.) „A *Hymnusz* műzenei hagyományozódása” címmel elhangzott előadásomat, melynek tanulmány változata a *Zenatudományi dolgozatok 2019–2020-as* kötetében jelenik meg.

¹¹ Kocsi János írását 1838-as szerződése és a *Hunyadi László* szólamainak másolásáért történt kifizetés nyugtája alapján azonosítottuk. Kocsi, akit korábban a *Hymnusz* anonim kopistájaként (Somfai László nyomán, Anonim 3-ként) tartottunk számon, 1838 áprilisától 1860 januárjáig volt az együttes klarinétosa. Lásd SZACSVAI KIM Katalin: „A közreadás forrásai”, in ERKEL Ferenc: *Hunyadi László*. Opera négy felvonásban, közr. SZACSVAI KIM Katalin. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenatudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2006) (*Erkel Ferenc Operák* II/1–3), XXIX.

szeretétét, így: „Mi sem természetesebb, minthogy a Himnusz komponáló Erkel a klasszikus bécsi mesterek, Haydn és Mozart művészetében keresett – és talált – követhető-követendő mintát. Dallamépítkezése, de helyenként motivikája is, Joseph Haydn 1797-ben komponált remekműű *Gott erhalte* himnuszára emlékeztet.”¹² Kétségtelen a párhuzam, amit Bónis néhány kottapéldával is illusztrál. Különösen a második sor egyezése meggyőző dallampárhuzamként (4. kép).

Még feltűnőbb Haydn hatása Erkel művének második dallamsorában:

4. kép. Bónis Ferenc kottapéldája *A Himnusz születése és másfél évszázada* c. tanulmányban

Bár nem zárható ki az önkéntelen áthallás, ha a *Gott erhaltéről* van szó, a szándékos mintakövetést, a császárhimnuszhoz való tudatos igazodást mégis nehéz elképzelni Erkel esetében. Ezt a kortársak sem feltételezték a *Hunyadi László* szerzőjéről. A *Hymnusz*-bemutató egyik kritikusa meglepődéssel állapította meg, hogy sikerült a kézenfekvő párhuzamoktól (*Gott erhalte*, *God Save the King*) eltérő hangvételt találnia megzenésítéséhez. A bécsi klasszikus tradíció jelentőségét azonban kár lenne tagadni, és a pozsonyi harangoknak, valamint Klein nevének feltűnése Gárdonyi visszaemlékezésében van annyira meglepő, hogy érdemes élményhátteret feltételeznünk az említések mögött. A történet meseszerűsége ellenére nem tartom kizártnak, hogy a *Hymnusz* archaizáló, 7+6 szótagos sorpárjait olvasva Erkelben felelevenedtek a kisgimnáziumi évek, melyeket 11–15 évesen a pozsonyi bencéseknel töltött. Heinrich Klein nemcsak zeneszerzés tanára volt itt, hanem zenetanára is, akinek keze alatt komolyan vehető gyakorlati zenélés folyt kórossal és hangszeres kísérettel. 1823-ig, az 1773-ban felszámolt jezsuita rend Szent Salvator-templomában, majd 1823 novemberétől, tehát Erkel tanulmányai idején a klarisszák frissen felújított

¹² BÓNIS *Himnusz születése*, 82.

templomában tartották az iskola miséit,¹³ amelyeken a diákok is zenéltek. (Talán itt adták elő Erkel egyik első kompozícióját, egy hangszerkíséretes litániát.¹⁴)

Klein a napi tanítással összefüggő egyéb feladatokat is elvállalt. Ezek egyike volt az a kiadvány, amely orgonakísérettel ellátott négyzólamú kórusra írt egyházi himnusz-feldolgozásait tartalmazza. A kötet a 19. század elején divatos himnusz-gyűjtemények sorába illeszkedik, és 1815-ben, alig néhány évvel Erkel pozsonyi diákévei (1822–1825) előtt jelent meg (5. *fakszimile*). A címlap ajánlása szerint Klein kifejezetten a bencés iskolák diákkórusai számára állította össze a kötetet, amelyet a mindennapos egyházzenei gyakorlat során bizonyára rendszeresen használtak. Legalábbis erre kell következtetnünk az 1823-as *canonica visitatio* idején készült beszámoló alapján.¹⁵ Ebből ugyanis megtudhatjuk, hogy a pozsonyi bencés gimnázium diákjai – a Szent Salvator-templomban tartott reggel fél 8-as misék és a délután 3-kor sorra kerülő loretoi litániák mellett – minden délelőtt 10-kor is misén vettek részt, amelyen szombat és szerda kivételével himnuszokat énekeltek. A négyzólamú feldolgozásban orgonakísérettel elhangzó himnuszokat a tanév kezdetén, két hónapon át csak a kántorok énekeltek, majd miután a diákság megtanulta azokat, az iskolaév végéig heti öt alkalommal már önállóan adta elő. Ezeken a miséken a kisgimnazista Erkel is jelen volt, a diákok kórusának tagjaként pedig ismernie kellett Heinrich Klein himnusz-kötetét.¹⁶

Lehetséges, hogy ezeknek a közös énekléseknek az élménye idéződött fel a 34 éves komponistában a Kölcsey-sorok olvasása közben? Számomra legalábbis ezt sugallja a kötet *Pange lingua*-hymnuszának kezdete. Erkel biográfusai talán azért nem

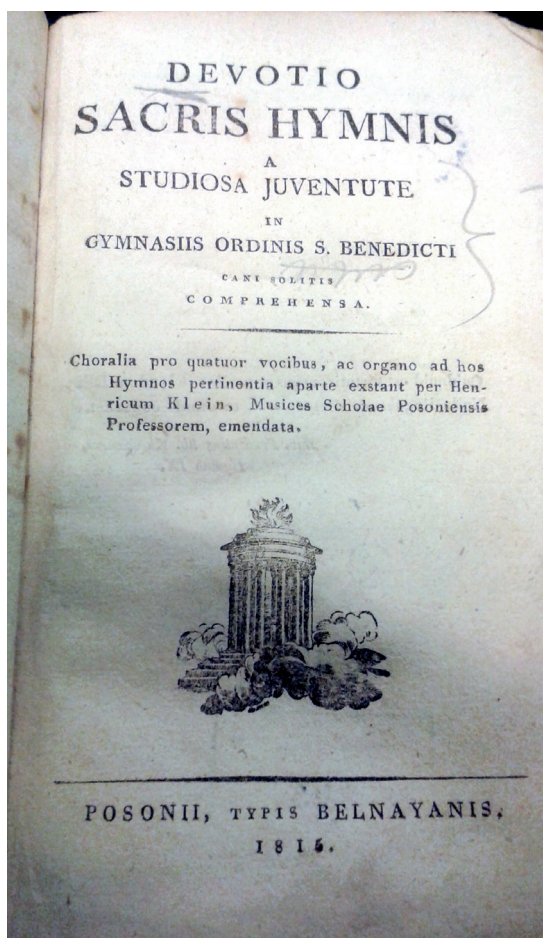
¹³ 1823. november 5-én itt volt az akadémia diákjainak első miséje, mely alkalomra Klein új *Veni Sanctét* és misét komponált. Lásd LEGÁNY Dezső: „Erkel Ferenc Pozsonyban”, *Magyar Zene* 36/1 (1995), 51–55., ide: 52., valamint a Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának Magyar Zenetörténeti Adattára. (Legány sajnos nem adja meg sem a Klein-műveket említő sajtóhíradás, sem a helyszínekre vonatkozó adatának forrását.) Lásd továbbá SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története* (Pozsony, k. n., 1896).

¹⁴ LEGÁNY *Erkel Ferenc művei*, 18. A feltehetően 1825 előtti ismeretlen művet Legány Major Ervin két 1888-as sajtóadata és Scherer Ferenc Erkel-életrajzának a *Békés* című lap 1896. június 21-i számára való hivatkozása alapján vette fel műjegyzékébe. Lásd SCHERER Ferenc: *Erkel Ferenc* (Gyula, Városi Múzeum Kiadása, 1944) (*Gyulai Dolgozatok* 5), 13., valamint Erkel gyulai szobrának leleplezése alkalmából megjelent vezércikk a Kohn Dávid által szerkesztett lapban: „Erkel Ferenc”, *Békés. Társadalmi és közgazdasági hetilap* 15/25 (1896. június 21.), 1. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Bekes_1896/?query=%22Erkel%22&pg=99&layout=s (utoljára letöltve: 2019. augusztus 8.).

¹⁵ Lásd a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban található forrást (R/b 7): *Instrumentum Visitationis Canonicae die 29^a Junii per Cels. Principem Primatelem Alexandrum a Rudna in Residentia, et Scholis Instituta*, p. 18.

¹⁶ A négyzólamú himnusz-harmonizálásokról a gimnázium igazgatója Nagyszombatban nyomtatott kottát a diákok részére. Mivel a Heinrich Klein-féle himnusz-gyűjteményt Pozsonyban adták ki, feltételezhető, hogy a *canonica visitatio*hoz készült beszámolóban említett kották a Klein-kötetből készült teljes vagy részleges újabb kiadásra vonatkoznak. Szokásos volt a korban, hogy a tanárok részére kiadott díszesebb tankönyvekből diákok számára olcsóbb kivitelben adtak ki teljes vagy részleges változatot. A forráshoz fűzött megjegyzésekért Székér Barnabásnak mondok köszönetet.

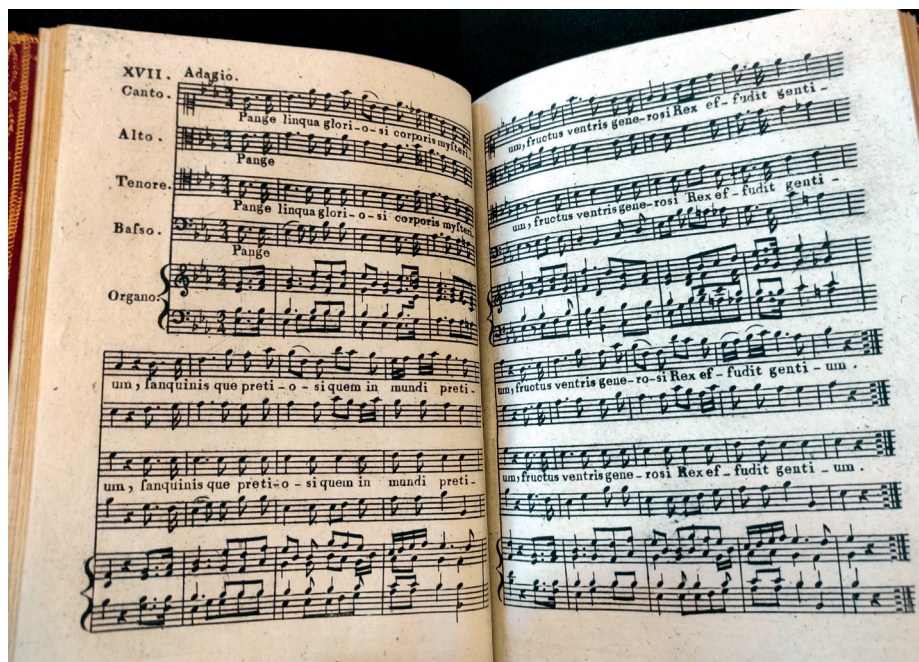
figyeltek fel eddig az Erkel *Hymnusza* és Klein *Pange lingua*ja közti párhuzamra, mert Klein himnusz-kötetének Magyarországon fellelhető forrásaiban (legalábbis azokban a példányokban, amelyeket eddig láthattam) hiányzik számos himnusz, köztük a *Pange lingua* kottás oldala.¹⁷ A *Pange lingua* zenei letétjét tartalmazó kötetre az Österreichische Nationalbibliothek Musiksammlungjában bukkantam rá (6. *fakszimile*). Nemcsak a kezdőmotívum, de a Klein-féle *Pange lingua*-kórus hangneme is azonos a *Hymnuszával* (Esz-dúr). Bár az egyezés csupán az első hangokra vonatkozik, az indítás elég pregnáns, és gyakorlatilag uralja Klein himnusz-megzenésítését.

5. *fakszimile*. Heinrich Klein 1815-ben Pozsonyban megjelent himnusz-kötetének címlapja.

Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteménye, 280.011

¹⁷ Valószínűleg önállóan is terjesztették a kötet egyes himnusz-szövegeit és/vagy megzenésítéseit. A Magyarországon fennmaradt példányokból ezért hiányozhat a kötet oldalainak egy része. Az Országos Széchényi Könyvtár egyik példánya például a soproni bencéseké volt.

6. fakszimile. Heinrich Klein himnuskötetének *Pange lingua*-kórusa. Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung, MS 10324-8 (*possessor*-jelzés nélkül)

Az úrnapi körmenetben és talán egyéb alkalmakkor a diákok kórusával énekelt *Pangue lingua* hangjai tehát ott vannak a *Hymnus*z dallamának élén,¹⁸ és ez a dallam-párhuzam megerősíti Gárdonyi írásának ide vonatkozó részletét is. A visszaemlékezés hitelét némiképp tovább növeli, hogy irodalmárként Gárdonyi elég pontosan leírta a zeneszerzőre jellemző (tegyük hozzá számos zeneszerzőre jellemző) alkotói folyamatot. Olyan munkamenetet körvonalazott, amelyet az operák kompozíciós forrásai alapján is elképzelünk: Erkel előbb elolvasta a librettó adott részletét, majd leült a zongora mellé improvizálni; a hangszer mellett véglegesített zenei anyagot vázlatosan lejegyezte (a dallamot és jelzés-szerűen a kíséretet is), majd zongoraletét-jellegű fogalmazványban dolgozta ki részletesebben az adott számot olyannyira, hogy ezek után a hangszerelés során már alig javított. Mint láttuk, Gárdonyi történetében a *Hymnus*z-megzenésítés hasonló stációkat járt be. A folyamat bár nem egyedi, Erkelre kétségtelenül jellemző. Ez a tény a zeneszerzőnek ihletet adó pozsonyi emlékek hitelességét is valamelyest megerősíti – ha nem is feltétlenül a harangokét, de az iskolai kóruséneklés és Heinrich Klein himnusz-harmonizálásainak emlékét mindenképpen.

¹⁸ Úrnapja és ennek nyolcada emlékezetes esemény volt Pozsonyban is. Az egész város ünnepe. A *Pange lingua* éneklésével kísért úrnapi körmenethez a diákok énekelve csatlakoztak. 18. századi adataink alapján ezeken a napokon iskoladráma-előadásokat is tartottak.

* * *

A himnuszok Erkel Ferenc korának jellegzetes operai számtípusai közé tartoztak. Ima és himnusz, vagy legalább ezek egyike Erkel minden operájában előfordul. Emellett több király-himnuszt is komponált – feltehetően inkább kényszerűségből. Mert nehezen hihető, hogy szabad akaratából írta volna a Ferenc József császárt üdvözlő éneket/himnuszt három évvel a szabadságharc leverését követően, Johann Ludwig Deinhard-Deinhardstein – 1848-ig a színművek bécsi cenzorának – versére, az uralkodó 1852-es országjárása és nemzeti színházi látogatása alkalmából. Az ország elsőszámú nemzeti kulturális intézményének zeneszerző-karnagyaként hivatalból ki kellett szolgálnia a magas rangú látogatások politikai reprezentációját a későbbiekben is: a császári pár első, 1857-es országjárása¹⁹ tiszteletére készült az *Erzsébet* opera (bemutató az uralkodópár jelenlétében a Nemzeti Színház zártkörű előadásán);²⁰ a császár számára rendezett 1865. december 13-i nemzeti színházi rendkívüli előadáshoz egy Díszindulóval járult hozzá (melyet később a *Dózsa György*ben használt fel), az uralkodónak adott másnapi szerenádhoz (id. Ábrányi Kornél emlékei szerint) talán egy himnuszt is komponált; 1867-ben a koronázás alkalmából írta (fiai közreműködésével) a *Magyar Cantatét*, benne egy magyar királyhimnusszal (bem. 1867. június 11., Nemzeti Színház); illetve szintén a királyi pár jelenlétében tartott díszelőadáshoz (1873. november 28., Nemzeti Színház) készült Ferenc József 25 éves uralkodói jubileuma tiszteletére „újabb” királyhimnusza. – Az Erkel-műjegyzékben első királyhimnuszként számozott tételről Somfai László nyomán Legány Dezső is jelezte, hogy ez nem más, mint a *Dózsa György* opera 1. felvonásának fináléjából a hadba vonuló nép Magyarország patrónájához intézett fohászának parafrázisa.²¹ A fricskaként is értelmezhető királyhimnusz után, illetve azt követően, hogy 1874-től már nem vezette a Nemzeti Színház operatársulatát, Erkel műjegyzéke mindössze két további, politikai reprezentációt szolgáló himnusszal bővült, mindkettő a dalármozgalom vezetőinek kérésére: 1881-ben Rudolf trónörökös esküvője alkalmából a trónörökös és neje ünnepélyes budai fogadtatásához komponált egy négyszólamú férfikari nászhimnuszt a dalegyletek számára; Jókai Mór szövegére írt második magyar királyhimnuszt (utolsó befejezett kompozícióját, melynek szerzősége eléggé

¹⁹ Ferenc József 1857-es országjárásának zenei reprezentációjához lásd Békéssy Lili jelen kötetben publikált tanulmányát.

²⁰ Az opera második felvonása származik Erkeltől. A nyitányt és az első felvonást Doppler Ferenc, a harmadikat Doppler Károly komponálta. Mindketten a Nemzeti Színházban működtek ez időben szólófuvalásként, másodkarmesterként és házi zeneszerzőként. Doppler Ferenc a második felvonás hangszerezésének kidolgozásában is kisegítette Erkelt. Lásd SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*. PhD disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013), 159skk. <http://real-phd.mtak.hu/60/19/Szacsvai.pdf> (utoljára letöltve: 2019. augusztus 8.).

²¹ LEGÁNY *Erkel Ferenc művei*, 85–94. Lásd még SOMFAI *Erkel-kéziratok problémái*, 130–143. Az Erkel-család marosvásárhelyi hagyatékában fennmaradt *Magyar Cantate* partitúráját Lakatos István találta meg és ismertette elsőként: „Erkel Magyar Cantatéja”, *Új Zenei Szemle* 5/2 (1954. február), 19–20.

kétséges) az Országos Magyar Daláregyesület 25 éves jubileumi hangversenyén mutatták be a zeneszerző vezényletével az esemény zárószámaként.

Milyen kép rajzolódik ki a fentiek alapján Erkel politikai elkötelezettségéről? Aho-
gyan sok másról, úgy erről sem nyilatkozott. A kulturális nemzetépítésben vállalt és
betöltött szerepe nem kétséges. Műveinek jegyzékét lapozgatva éppen ezért zavarba
ejtőek az uralkodót és családját ünneplő kompozíciók. A Nemzeti Színház érdekei
által megkövetelt józan politizálás kötelező körei alól nem vonhatta ki magát. Operái
azonban másról beszélnek, és közelebről megnézve mást sugallnak a Ferenc József
látogatásaira készült alkalmi darabjai is. 1852-es császárudvözlő éneke után, amely-
nek zenéjét nem ismerjük (talán nem véletlenül), az 1857-es császárlátogatást már
sajátosan köszöntötte. A Nemzeti Színház által elrendelt *Erzsébet* díszopera rá osz-
tott második felvonásába, a bevezető kórustabló végére ugyanis beiktatta a Kölcsey
Hymnus-megzenésítést – ebben kulminál a jelenet.²² Az 1867-es koronázásra kom-
ponált *Magyar Cantate* egyenesen a *Hymnus* parafrázisaként hat: zenekari bevezetése
a *Hymnus* hangszeres előjátékának hangjaival indul (annak hangnemében, azonos
hangmagasságon és ritmusban, jól felismerhetően), a *Hymnus*-motívumot imi-
tálják, variálják dallamban, kíséretben egyaránt az előjáték rákövetkező ütemei, és
Hymnus-reminiscenciákból építkezik az ünnepi kompozíciót lezáró királyhymnus,
akárcsak az azt megelőző fohász is. Legáný Dezső joggal figyelmeztet, hogy Erkel
nem véletlenül jegyezte fel – a Szigligeti Ede „A Szent korona” ünnepi előjátékához
készült – kísérezeneje címdalára a *Magyar Cantate* címet (a Szent korona vagy
Koronázási Cantate helyett).²³

Újabbán előkerült kompozíciós források alapján a *Hymnus* eredetileg jelen volt
Erkel másik nagyszabású művében, a *Dózsa György*ben is. Az operát két hónappal
a koronázás előtt, 1867. április 6-án mutatta be a Nemzeti Színház operatársulata
a zeneszerző vezetésével. A *Hymnus* zenéje azonban még a premier előtt kikerült a
darabból, melynek eredeti befejezését, feltehetőleg a rég várt politikai eseményre való
tekintettel Szigligetinek és Erkelnek meg kellett változtatnia. Mind Szigligeti Ede
fogalmazványában, mind Erkel Ferenc vázlataiban Dózsa látomását az opera fináléjá-
ban a *Hymnus* első strófájának kellett volna lezárnia, abban a pillanatban, amikor
a scena végén élőképként megjelenik „Dicsfényben a haza oltára, rajta a Korona és

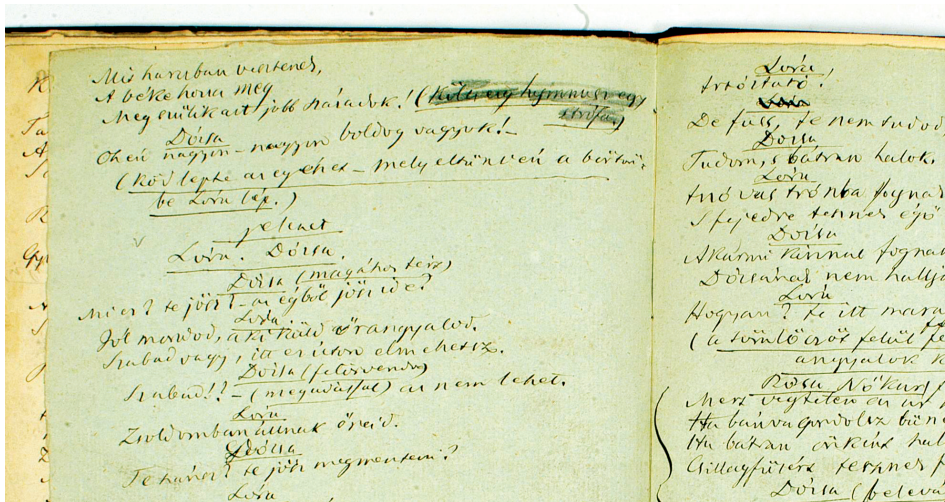
²² Az autográf partitúrában csak a szerzői utasítás jelzi, hogy ezen a helyen az orgonakíséretes
Hymnus következik. A nemzeti színházi korai másolt partitúrába viszont a zenekari változatot
másolták ki (valószínűleg a *Hymnus* pályázati példányából), helyet hagyva az orgonaletétnak is.
Nem tudjuk, hogy az opera Ferenc József és Erzsébet jelenlétében tartott zártkörű bemutatóján
a *Hymnus* elhangzott-e. Az viszont biztos, hogy játszották az *Erzsébet* előadásain, és nagy
valószínűséggel Ferenc József jelenlétében is – a későbbi nemzeti színházi felújítások során,
melyekkel szintén az uralkodót köszöntötték. Első felújítás: 1865. augusztus 18., díszelőadás
a császár születésnapjának estéjén; 1866. január 30., díszelőadás az uralkodópár érkezése
tiszteletére. Második felújítás: 1879. április 24., az uralkodópár jelenlétében, ezüstlakodalmuk
alkalmából tartott díszelőadás a szegedi árvízkarosultak javára. Vö. SZACSVAI KIM *Erkel-műhely*,
177–178.

²³ LEGÁNÝ *Erkel Ferenc művei*, 94.

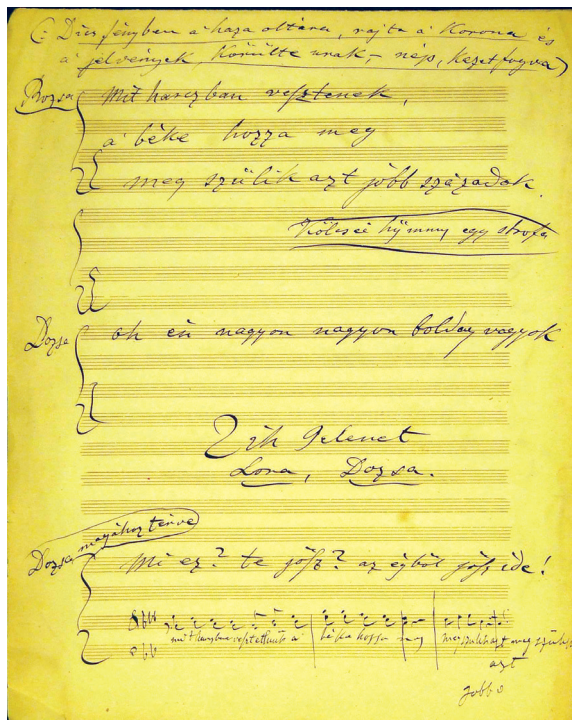
jelvények, körülötte urak s nép kezét fogva”, és elhangzik Rózsa, az opera női főszereplőjének végszava: „Mit harcban vesztenek a béke hozza meg, megszülik azt jobb századok.” A *Hymnus* utalásként még szerepel Szigligeti libretto-fogalmazványában (7. *faksimile*), sőt annak tisztázatában (8. *faksimile*), és ott van Erkel zongorás improvizáláshoz használt első szöveges vázlatának oldalán (9. *faksimile*). A bemutató sűgőpéldányában azonban a *Hymnus*ra történő utalás már nem jelenik meg, és hiányzik az opera szerzői partitúrájából is – de talán nem teljes mértékben. Ha egy strófával elénekelve, úgy, ahogy Erkelék szerették volna, nem kerülhetett be az opera látomás-jelenetébe, mintha mégis felsejlene annak foszlánya Rózsa szavainak kíséretében, és az azt megismétlő kórus dallamában. Az utalást Erkel hangnembváltással is előkészítette, hogy a híressé vált végszó alatt megidézett *Hymnus*-dallamtöredék az eredeti Esz-dúr hangnemben szólalhasson meg (10. *faksimile*).

(Diásfényben a hara oltára, rajta a
Korona és a jelvények, körülötte urak
s nép kezét fogva.)
Mit harcban vesztenek
A béke hozza meg
Megszülik azt jobb századok
(Rózsa Hymnus egy strófa)
Rózsa
Oh en nagyon - nagyon boldog vagyok
(Kövérte az eget az égőket mely elűn
vén, a Dörtönbe Lóra lip.)
2. Jelenet.
Lóra. Rózsa!
Rózsa. (magához tért)
Mics? te jössz? az egből jössz ide?
Lóra.
Tölmondod a ki kiűl országából
Szabad vagy az uton elmehet
Rózsa (felőrvendő)
Szabad! ? (megadípul) az nem lehet.
Lóra.
Asztomban állnak jörcid.

7. *faksimile*. Szigligeti Ede libretto-fogalmazványa Erkel Ferenc *Dózsa György* operájához.
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

8. faksimile. Szigligeti Ede librettójának autográf tisztázata Erkel Ferenc Dózsa György operájához.
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára

9. faksimile. Erkel Ferenc autográf vázlat a Dózsa György operához.
Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára

10. faksimile. Erkel Ferenc Dózsa György opera szerzői partitúrája.
Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára

A *Dózsa György* eredeti befejezése jól mutatja, hol tartott a *Hymnus* nemzetiesítésének folyamata a kiegyezés idején. Az *Erzsébet*ben egy alapvetően vallásos jelenet – az alamizsnát osztogató Erzsébetet dicsőítő kórustabló – befejezéseként iktatta be Erkel a felvonás nyitózámának végére a *Hymnus*zt. A vallásos kontextus és hangszerelés (orgonakíséret) némiképp elterelhette a figyelmet az ekkor már országosan ismert néphimnusz nemzeti küldetéséről, megszólaltatásának jelentősége ennek ellenére már ekkor sem lehetett kétséges. Az 1867-ben politikailag kényes tematikájú *Dózsa György* fináléjában még egyértelműbben fogalmazva, Erkel a mű üzenetét bízta (volna) „nemzeti imánkra”. A *Hymnus*z összekapcsolása a templomi jelenetek operai toposzával ugyanakkor nemcsak azt jelzi, hogy Erkel megzenésítése magában hordoz valamit a korszak operáinak légköréből, hanem azt is, hogy a zeneszerző számára is a *Hymnus*z zenéje egyszerre volt nemzeti és vallásos. Nem véletlen, hogy operái templomi jeleneteinek kórusaihoz hasonlóan a *Hymnus*z partitúráját is *Andante religioso* felirattal látta el. Amikor a *Regélő Pesti Divatlap* hasábjain a pályaművek korabeli kritikusa szóvá tette a *Hymnus*z templomi jellegét, szkeptikus volt annak későbbi sikerét

illetően. Ebben tévedett. A *Hymnusz* egyházzenei ihletettségét illetően azonban nem. A kezdőhangokban felidézett *Pange lingua* ennek lehet egyértelmű bizonyítéka, és ha ez így van, akkor talán nem túlzás azt gondolnunk, hogy a *Hymnusz* katolikus zenei háttere hozzájárult a protestáns hagyományba ágyazott Kölcsey-költemény közös néphimnusszá válásához.²⁴

KATALIN KIM

Pange lingua

On the Origin and History of Erkel's *Hymnusz*

Even today, we are still relatively under informed about the way Erkel actually composed his music. What was the process like when he composed alone? And how did he operate his workshop? The sketch and draft material of his oeuvre is rather ill-preserved, added to which, the composer himself was quite laconic in this respect. One of the few surviving memoirs, the one written by Géza Gárdonyi, seems at first sight nothing more than a romantic narrative of an evocative conversation that took place at a considerably earlier date between the old Erkel and the then young writer. This recollection, the mythicized story of the setting in music of Ferenc Kölcsey's poem – and thus the creation of Hungary's current state anthem – was published in a representative volume, on the pages of the Centennial Erkel Memorial Book that appeared in 1910. Since then, the scholarly study of Erkel's sources has overruled many points in the story and has rejected Gárdonyi's narrative as an authentic historical source.

However, a collection of anthems published in 1815 by Heinrich Klein, Erkel's music teacher in Pressburg (Hungarian: Pozsony; Slovak: Bratislava), does support the details of Gárdonyi's recollection referring to the composition and the inspirational sources of *Hymnusz*. The beginning of the *Pange lingua* anthem in the volume is the exact same as the outset of Erkel's *Hymnusz*. The Catholic background of the musical setting was already perceived by contemporaries, and Erkel was aware of this as he inserted his *Hymnusz* on two occasions in the religious scenes of his stage works: in the opera *Erzsébet* (1857) and – according to his recently processed compositional sources – in the original finale of the opera *Dózsa György* (1867). The Catholic musical inspiration of the *Hymnusz* certainly contributed to the Kölcsey poem, embedded in the Protestant tradition, becoming a commonly acclaimed folk anthem.

²⁴ A témához lásd MILBACHER Róbert: „»A felébredt nemzet ebben az énekben magára lelt«. A HYMNUS »nemzetiesítésének« folyamatáról”, *Holmi* 2014/12, 1624–1640., ide: 1634. A szerző a vonatkozó szakirodalmat bőven összegezve megállapítja: „A Hymnus szekularizálása után annak részbeni katolizálására is szükség volt ahhoz, hogy a kortársak számára talán túlságosan is szembetűnő protestáns jellege ne legyen akadálya, hogy a mű a teljes nemzet reprezentatív szövegévé válhasson.”